

Przyimki

lokatywno-inkluzyjne
we współczesnym języku polskim

*w głębi,
w obrębie,
w środku,
we wnętrzu*

NR 2629

40 LAT
UNIWERSYTETU
ŚLĄSKIEGO

Tomasz Nowak

Przyimki

lokatywno-inkluzyjne
we współczesnym języku polskim

*w głębi,
w obrębie,
w środku,
we wnętrzu*

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2008

Redaktor serii: Językoznawstwo Polonistyczne
Olga Wolińska

Recenzent
Maciej Grochowski

Publikacja jest dostępna także w wersji internetowej
Śląska Biblioteka Cyfrowa
www.sbc.org.pl

Spis treści

Wstęp	9
<i>Rozdział pierwszy</i>	
Przestrzeń w języku	13
1. Zagadnienie przestrzeni we współczesnej nauce	13
1.1. Kategoria przestrzeni w filozofii	13
1.2. Kategoria przestrzeni w fizyce	14
1.3. Kategoria przestrzeni w matematyce	15
2. Wybór modelu przestrzeni	16
3. Kategoria przestrzeni w naiwnym obrazie świata	18
4. Kategoria przestrzeni w językoznawstwie	20
4.1. Kategoria przestrzeni i miejsca w koncepcjach lingwistycznych	21
4.2. Kategoria przestrzeni i miejsca w języku polskim	25
<i>Rozdział drugi</i>	
Przymyki jako wyrażenia opisujące położenie w przestrzeni	26
1. Miejsce przymyków we współczesnej polszczyźnie	26
2. Stan badań nad przymykami	26
3. Badanie przymyków: teoria i analiza	27
3.1. Status przymyka: morfem lub wyraz	27
3.2. Przymyk w planie paradygmatycznym i syntagmatycznym	28
3.2.1. Przymyk jako morfem	28
3.2.2. Przymyk jako wyraz	30
4. Definicja i własności przymyka	31
5. Typy przymyków: pierwotne i wtórne	32
6. Funkcje przymyków	33
7. Wpływ kontekstu na znaczenie i użycie przymyków	34
8. Gramatyzacja i leksykalizacja przymyków	34
9. Przyjęte ustalenia	35

<i>Rozdział trzeci</i>	
Wyodrębnienie przedmiotu opisu	37
<i>Rozdział czwarty</i>	
Wybrane PGZ we współczesnych słownikach języka polskiego	42
1. Uwagi wstępne	42
2. Przegląd słowników	43
3. Dyskusja z propozycjami leksykograficznymi	48
4. Wnioski	52
<i>Rozdział piąty</i>	
Status gramatyczny wybranych PGZ	53
1. Uwagi wstępne	53
2. Zestaw testów proponowany przez I. Kosek	54
3. Zestaw testów proponowany przez R. Przybylską	68
4. Wnioski	76
<i>Rozdział szósty</i>	
PGZ w modelu składni formalnej	78
1. Uwagi wstępne	78
2. Frazy przyimkowo-nominalne w modelu składni formalnej	79
2.1. Analiza składnikowa zdań zawierających wybrane PGZ	79
2.2. Analiza konotacyjna fraz zawierających wybrane PGZ	80
2.3. Analiza akomodacyjna grup zawierających wybrane PGZ	82
2.4. Selekcja drzewek w oparciu o rezultaty analizy akomodacyjnej	83
3. Wnioski	85
<i>Rozdział siódmy</i>	
PGZ w modelu składni generatywnej	87
1. Uwagi wstępne	87
2. Frazy przyimkowo-nominalne w modelu składni generatywnej	89
3. Wnioski	91
<i>Rozdział ósmy</i>	
PGZ w modelu składni semantycznej	93
1. Uwagi wstępne	93
2. Frazy przyimkowo-nominalne w modelu semantycznym	94
2.1. Frazy przyimkowo-nominalne o znaczeniu lokatywnym w zdaniu formalnie prostym	94
2.2. Funkcja semantyczna przyimków	97
2.3. Miejsce fraz przyimkowo-nominalnych, zawierających wybrane PGZ, w obrębie zdania formalnie prostego	101

2.3.1. Frazy przyimkowo-nominalne, zawierające wybrane PGZ, w pozycji argumentu	101
2.3.2. Frazy przyimkowo-nominalne, zawierające wybrane PGZ, w pozycji NPWP	103
2.4. Frazy przyimkowo-nominalne o znaczeniu lokatywnym z przyimkami graficznie prostymi i złożonymi	105
2.4.1. Przyimek jako nazwa relacji	106
2.4.2. Przyimek jako nazwa miejsca	106
3. Wnioski	109

Rozdział dziewiąty

PGZ w modelu semantyki eksplikacyjnej	111
1. Wstępne ustalenia	111
2. Wstępne charakterystyki semantyczne	112
2.1. Hipoteza o wieloznaczności niektórych spośród badanych wyrażeń	112
2.2. Analiza ograniczeń selekcyjnych	113
2.3. Uzasadnienie wieloznaczności	114
3. Formuły definicyjne przez postulaty znaczeniowe	116
4. Przechodzenie od charakterystyk wstępnych do ścisłych	118
4.1. Eksplikacje zbudowane w oparciu o wybrane wyrażenia elementarne	120
4.2. Komentarz do zamieszczonych eksplikacji	122
5. Porównanie charakterystyk semantycznych wybranych PGZ	123
6. Wnioski	128

Rozdział dziesiąty

PGZ w modelu semantyki składnikowej i teorii pól leksykalnych	129
1. Uwagi wstępne	129
2. Kompletowanie pola leksykalnego	130
3. Wyodrębnianie składników znaczeń badanych wyrażeń	131
3.1. Analiza składnikowa paradygmatyczna	132
3.2. Analiza składnikowa syntagmatyczna	133
4. Wnioski	137

Zakończenie	138
------------------------------	------------

Objaśnienia skrótów i symboli	140
--	------------

Bibliografia	143
-------------------------------	------------

Summary	150
-------------------	-----

Zusammenfassung	151
---------------------------	-----

Wstęp

Przedmiot niniejszej rozprawy stanowi gramatyczny i semantyczny opis wypowiedzi, które zawierają w swojej strukturze przyimki graficznie złożone *w głębi*, *w obrębie*, *w środku* i *we wnętrzu*, otwierające pozycję syntaktyczną dla genetiwu. Analizę przeprowadzam z punktu widzenia różnych koncepcji składni i semantyki, wypracowanych przez synchroniczne językoznawstwo strukturalne na materiale współczesnego języka polskiego. Głównym celem rozprawy jest zarówno charakterystyka wyodrębnionych jednostek, jak i prezentacja (ocena porównawcza) poszczególnych metod badawczych. Książka ta jest zatem w niemałym stopniu pracą z zakresu metalingwistyki. Moje rozważania skupiają się przede wszystkim wokół wyrażen w GŁĘBI N_g , W OBRĘBIE N_g , W ŚRODKU N_g i WE WNE-TRZU N_g , mieszczących w swoich strukturach znaczeniowych składnik lokatywny 'znajdować się w jakimś miejscu' i inkluzyjny 'zawierać się w granicach czegoś'. W literaturze językoznawczej wydzielone jednostki charakteryzuje się bądź jako odrębne przyimki (jednostki leksykalne), bądź jako wyrażenia przyimkowe (konstrukcje składniowe) wykazujące tendencję do leksykalizacji. Pod dyskusję poddaję więc kwestię, czy założone na wstępie ciągi rzeczywiście stanowią odrębne przyimkowe jednostki leksykalne, czy też raczej należy im przypisać status konstrukcji gramatycznych stanowiących połączenie przyimkowej jednostki języka o postaci w N_1 z odpowiednimi rzeczownikami. Niewykluczone również, że we współczesnej polszczyźnie równolegle funkcjonują ciągi o tożsamym kształcie, lecz odmiennym statusie: przyimkowa jednostka języka oraz luźne połączenie, tworzone doraźnie za pomocą reguł gramatycznych. Najbliższa mi jednak jest hipoteza, w myśl której ciągi te stanowią odrębne całości znaczeniowe, podczas gdy poszczególne fragmenty tych połączeń, rozpatrywane na płaszczyźnie czysto strukturalnej, wykazują znaczną

samodzielność. Niemniej jednak podejmę próbę wykazania, że zjawiska te stanowią na tyle zwarte całości składniowe, że powinny zostaćłączone do leksykonu jako samodzielne jednostki. Literatura językoznawcza dostarcza wielu narzędzi badawczych, umożliwiających badanie połączeń przyimków właściwych z rzeczownikami pod kątem stopnia ich zleksykalizowania. Niestety, uwzględnienie poszczególnych kryteriów prowadzi na ogół do rozbieżnych wyników. W związku z tym chciałbym zaproponować własną drogę poszukiwań odpowiedzi na pytanie o status badanych połączeń. W kolejnych rozdziałach przeprowadzę zatem składniowy i semantyczny opis wypowiedzi zawierających w swojej strukturze interesujące mnie wyrażenia. Analiza składniowa zostanie przeprowadzona na podstawie teoretycznych ustaleń modelu składni formalnej, generatywnej i semantycznej. Charakterystyki semantycznej dokonam w nawiązaniu do założeń semantyki składnikowej oraz teorii pól leksykalnych. O ile mi wiadomo, literatura przedmiotu nie dostarcza w tym zakresie żadnych przykładów.

Niniejsza rozprawa składa się z dziesięciu rozdziałów. W rozdziale pierwszym omawiam zagadnienia związane z przestrzenią, poruszane w wielu różnych dyscyplinach: filozofii, fizyce i matematyce, ale przede wszystkim na gruncie językoznawstwa. Zastanawiam się również nad tym, który model przestrzeni powinien stanowić punkt wyjścia w badaniach nad znaczeniem wyrażen językowych. Następnie dokonuję przeglądu różnych, nieraz odległych od siebie, koncepcji językoznawczych pod kątem uwzględniania przez nie pojęcia przestrzeni i miejsca. Podejmuję również próbę opisania, jak kategorie te realizują się w języku polskim. Sformułowane wnioski stanowią punkt wyjścia do rozważań w kolejnym rozdziale. W rozdziale drugim zastanawiam się nad miejscem przyimków we współczesnej polszczyźnie, a także nad procesami, którym wyrażenia te podlegają. Referuję skrótowo stan badań nad przyimkami: zarówno w zakresie teorii przyimka, jak i analizy materiałowej. Sporo miejsca poświęcam rozważaniom dotyczącym statusu przyimka, a także właściwej mu płaszczyzny opisu. Odwołując się do właściwości przyimków, przytaczam ich ogólną definicję. Sięgając do literatury, wyodrębniam najczęściej spotykane typy przyimków, a także omawiam szeroko pełnione przez nie funkcje. Interesuje mnie również wpływ kontekstu na znaczenie i użycie przyimków. W rozdziale trzecim wyodrębniam jednostki opisu, czyli wyrażenia, które sytuują się w obrębie moich zainteresowań ze względu na posiadane, znaczeniowe i gramatyczne właściwości. Odtąd pod uwagę będę brał wyłącznie ciągi w GŁĘBI N_g , W OBREBIE N_g , W ŚRODKU N_g i WE WNĘTRZU N_g . W rozdziale czwartym dokonuję przeglądu współczesnych słowników języka polskiego pod kątem rejestrowania przez nie wydzielonych jednostek, a także sposobu

ich portretowania. Przeprowadzając dyskusję z leksykograficznymi propozycjami, wyprowadzam wnioski istotne dla dalszej analizy. W rozdziale piątym, odwołując się do proponowanych w literaturze procedur badawczych, próbuję ustalić status gramatyczny badanych połączeń, mianowicie próbuję odpowiedzieć na pytanie: czy są one odrębnymi jednostkami języka, czy luźnymi konstrukcjami składniowymi? W rozdziałach: szóstym, siódmym i ósmym, na podstawie trzech różnych technik przeprowadzam składniowy opis fraz przyimkowo-nominalnych zawierających analizowane wyrażenia. Korzystam także z narzędzi wypracowanych w obrębie składni formalnej (z uwzględnieniem komponentu składnikowego, konotacyjnego i akomodacyjnego), generatywnej i semantycznej. Za każdym razem próbuję wypracować takie strukturyzacje, które odróżniają frazy obejmujące opisywane jednostki od rozbudowanych fraz z przyimkami graficznie prostymi. W rozdziale dziewiątym frazom przyimkowo-nominalnym, zawierającym wybrane przyimki graficznie złożone, nadaję semantyczno-składniową interpretację. Zastanawiam się również nad tym, jakie miejsce zajmują one w zdaniu formalnie prostym i — co za tym idzie — kiedy pełnią funkcję semantyczną. W rozdziale dziesiątym dokonuję charakterystyki semantycznej wydzielonych na wstępie jednostek języka przy uwzględnieniu teoretycznych ustaleń semantyki eksplikacyjnej. Formułuję, a następnie uzasadniam hipotezę dotyczącą wieloznaczności niektórych spośród badanych ciągów. Analizuję ograniczenia selekcyjne wyrażen, a następnie tworzę wstępne formuły definicyjne przez postulaty znaczeniowe. W dalszej kolejności, przechodząc od charakterystyk wstępnych do ścisłych, konstruuje, opierając się na wybranych wyrażeniach elementarnych, eksplikacje znaczeń badanych jednostek; próbuję również ustalić relacje semantyczne, jakie między nimi zachodzą. W ostatnim, dziesiątym rozdziale, odwołując się do ustaleń, jakie zapadły na gruncie semantyki strukturalnej: semantyki składnikowej i teorii pól leksykalnych, przeprowadzam analizę składnikową badanych wyrażen — zarówno w planie paradygmatycznym, jak i syntagmatycznym. Ostatecznie kompletuję współtworzone przez leksemę pole leksykalne.

Materiał językowy, na podstawie którego przeprowadzam badania, pochodzi z komputerowych korpusów tekstowych (Korpus IPI PAN, Korpus Języka Polskiego PWN), a także ze współczesnych słowników języka polskiego (zob. rozdział *Wybrane PGZ we współczesnych słownikach języka polskiego*).

* * *

Prezentowana monografia została przyjęta jako rozprawa doktorska w Instytucie Języka Polskiego na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu

Śląskiego. Chciałbym wyrazić wdzięczność promotorowi Panu Profesorowi Piotrowi Żmigrodzkiemu, a także recenzentom: Pani Profesor Ewie Jędrzejko i Panu Profesorowi Maciejowi Grochowskiemu, których celne uwagi i sugestie znacząco wpłynęły na ostateczny kształt niniejszej publikacji. Szczególnie dziękuję Profesorowi Maciejowi Grochowskiemu, który opiniował pracę do druku.

Tomasz Nowak

**Locative and inclusive pronouns in the contemporary Polish
(w głębi, w obrębie, w środku, we wnętrzu)**

S u m m a r y

The subject of the work oscillates around such expressions as (w głębi (in the background), w obrębie (in the vicinity), w środku (in the middle), we wnętrzu (inside)) opening a syntactic position for genitive. Referring to the research procedures proposed in the literature, the attempt was made to define the grammatical status of the connections in question, i.e. answer the question if they are separate units of the language or loose syntactic constructions. Because the application of particular algorithms leads to divergent conclusions, a syntactic and semantic description of utterances containing the elements of w głębi (in the background), w obrębie (in the vicinity), w środku (in the middle), we wnętrzu (inside) followed. The semantic analysis was conducted on the basis of theoretical foundations of the model of a formal, generative and semantic grammar. The semantic characteristic was presented with respect to the assumptions of the explicative and element semantics, as well as the theory of lexical poles. On the basis of the description methods used, the analysed expressions were included into the scope of the lexicon. The model which corresponds with the structure of the phenomena described, describing them in the most effective way, is the model of a semantic syntax. The model of a multidegree generative syntax is, in this respect, very promising too.

Tomasz Nowak

**Lokativ-inklusive Präpositionen im heutigen Polnischen
(w głębi, w obrębie, w środku, we wnętrzu)**

Z u s a m m e n f a s s u n g

Zum Gegenstand der vorliegenden Arbeit werden folgende polnische Präpositionen, wie: w głębi (dt.: im Inneren), w obrębie (dt.: innerhalb), w środku (dt.: inmitten), we wnętrzu (dt.: im Inneren), die im Satz den Genitivgebrauch verlangen. Mit Hilfe der in der Fachliteratur vorhandenen Untersuchungsmethoden versuchte der Verfasser, den grammatischen Status von oben genannten Wortverbindungen zu bestimmen, also die Frage zu beantworten, ob sie selbständige Spracheinheiten oder eher freie syntaktische Konstruktionen sind. Da die Applikation von den einzelnen Algorithmen zu abweichenden Ergebnissen führte, wurden die Aussagen, die in ihrer Struktur die Elemente: w głębi, w obrębie, w środku oder we wnętrzu beinhalteten, noch vom syntaktischen und semantischen Gesichtspunkt aus beschrieben. Die syntaktische Analyse hat man nach theoretischen Grundsätzen des Modells der formalen, generativen und semantischen Syntax durchgeführt. Die semantische Charakteristik stützte sich auf Voraussetzungen der erklärenden und der syntaktischen Semantik, wie auch der Theorie von lexikalischen Feldern. Die Struktur der hier beschriebenen Spracherscheinungen lässt sich am besten am Modell der semantischen Syntax erklären; viel versprechend wäre hier auch das Modell der mehrstufigen generativen Skala.

Redakcja
Katarzyna Więckowska

Projekt okładki
Agnieszka Szymala

Redakcja techniczna
Małgorzata Pleśniar

Korekta
Lidia Szumigala

Copyright © 2008 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336
ISBN 978-83-226-1767-0

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
www.wydawnictwo.us.edu.pl
e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 9,5. Ark. wyd. 11,0. Przekazano do łamania w czerwcu 2008 r. Podpisano do druku w listopadzie 2008 r. Papier offset. kl. III, 90 g

Cena 17 zł

Łamanie: Pracownia Składu Komputerowego
Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego
Druk i oprawa: SOWA Sp. z o.o.
ul. Hrubieszowska 6a, 01-209 Warszawa